

Nataša Urošević

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli | *Review article*

Jelena Urošević-Hušak

AmforaPress Pula | *Review article*

U dugoj i plodnoj povijesti kulturnih prožimanja susjednih jadranskih obala prosvjetiteljstvo je, kao kozmopolitski kulturni pokret europskih intelektualaca usmjeren na društvenu reformu i znanstvenu revoluciju (koja je pratila industrijsku i političku revoluciju), označilo početak stvaranja modernog građanskog društva i angažiranog djelovanja na razvoju zaostalih tradicijskih struktura. Na aktivnu i posredničku ulogu Italije u razvoju naprednih prosvjetiteljskih demokratskih ideja u Hrvatskoj ukazao je već Žarko Muljačić, posebno istaknuvši djelo putopisca Alberta Fortisa. U ovome ćemo radu, potaknute vrijednom znanstvenom ostavštinom znamenitog fortisologa, pokušati istražiti kako je dinamičan povijesni kontekst, obilježen nadmetanjima turske sile na zalasku, mletačke moći u stagnaciji i austrijskih težnja u uzlaznoj putanji, omogućio intenzivnu komunikaciju, kulturnu razmjenu i refleksiju europskih intelektualnih kretanja i na istočnojadranskom području, gdje su se, nakon protuturskih ratova i teritorijalnih proširenja suprostavila kulturalno različita društva dalmatinskih komuna i oslobođenog zaleđa. Nova geopolitička konstelacija na važnom području *triplex confiniuma*, području dodira Istoka i Zapada, katolicizma, islama i pravoslavlja, Mediterana, Srednje Europe i Balkana, zainteresirala je europsku javnost, koja nakon novih kontinenta napokon otkriva i svoj tajanstveni Jugoistok.

KLJUČNE RIJEČI: Alberto Fortis, putopisi, prosvjetiteljstvo, Hrvatska, Italija, kulturne veze

FORTISOVIM STOPAMA - HRVATSKO-TALIJANSKE KULTURNE VEZE U PUTOPISIMA PROSVJETITELJSTVA

Uvod

Sredozemlje je, kao most između Europe, Azije i Afrike, zbog važnih pomorskih i trgovačkih puteva koji su povezivali zemlje različite povijesti, jezika i kultura, oduvijek imalo veliku ulogu u komunikaciji naroda koji žive na njegovim obalama. Zbog svog geostrateškog položaja, taj je prostor, pogotovo u doba stvaranja moderne Europe, od 16. do 18. stoljeća, bio poprištem interesnih sukoba uslijed različitih gospodarskih interesa vezanih za do-

minaciju nad glavnim prometnim pravcima i trgovačkim putevima¹. Kao što je Jadran, drevna prometnica između Istoka i Zapada, povezivao Europu s Mediteranom, tako su i putopisi s temom jadranskih putovanja odigrali važnu ulogu u međusobnom upoznavanju i povezivanju europskih naroda i kultura, posredovanju znanja i unapređenju uzajamnog razumijevanja, stvaranju kulturnih predodžbi i artikulaciji (trans)nacionalnih identiteta. Otkrivanjem i upoznavanjem egzotičnih naroda i kultura, kako preko oceana, tako i u neposrednom susjedstvu, moderna je Europa kreirala svoj identitet i definirala nove granice, a ulogu istraživača, misionara i reformatora koji su kulturalno mapirali novoosvojena područja, uvijek u funkciji političkih i gospodarskih interesa matičnih prostora, preuzeli su putopisci prosvjetiteljstva.

Prosvjetiteljstvo je, kao kozmopolitski kulturni pokret europskih intelektualaca usmjeren na društvenu reformu i znanstvenu revoluciju (koja je pratila industrijsku i političku revoluciju), označilo početak stvaranja modernog građanskog društva i angažiranog djelovanja na razvoju zaostalih tradicijskih struktura. Na aktivnu i posredničku ulogu Italije u razvoju naprednih prosvjetiteljskih demokratskih ideja u Hrvatskoj ukazao je već Žarko Muljačić, istaknuvši važnu ulogu Alberta Fortisa koji je «naše ne odveć brojne pristaše društvenih reformi povezao i međusobno i sa svojim evropskim istomišljenicima»². U ovome ćemo se radu, potaknuti upravo vrijednom znanstvenom ostavštinom vodećeg svjetskog fortisologa, kojemu je i posvećen ovogodišnji skup, baviti hrvatsko-talijanskim kulturnim vezama u putopisima prosvjetiteljstva. Pokušat ćemo istražiti kako je dinamičan povijesni kontekst, obilježen nadmetanjima turske sile na zalasku, mletačke moći u stagnaciji i austrijskih težnja u uzlaznoj putanji, omogućio intenzivnu komunikaciju, kulturnu razmjenu i refleksiju europskih intelektualnih kretanja i na istočnojadranskom području, gdje su se, nakon protuturskih ratova i teritorijalnih proširenja suprostavila kulturalno različita društva dalmatinskih komuna i oslobođenog zaleđa. Vođeni ne samo političko-ekonomskim razlozima, već prvenstveno reformskim aktivističkim angažma-

¹ MIROSLAV BERTOŠA, *Sjeverni i srednji Jadran, u Hrvatska i Europa - barok i prosvjetiteljstvo*, Zagreb, Školska knjiga, str. 61-76.

² ŽARKO MULJAČIĆ, *Fortisološke studije*, Split, Književni krug, 2011, str. 24.

nom, kulturološkim i znanstvenim interesom, venecijanski su prosvjetitelji u 18. stoljeću Europi otkrili njen civilizacijski rub, a u pokušaju da istraže prirodne resurse, mogućnosti društvenih reformi i gospodarski potencijal i ujedno zainteresiraju prosvijećenu publiku za kulturnoantropološke specifičnosti novoosvojenih posjeda, uspješno su kreirali sliku egzotičnih *plemenitih divljaka* koja će se kao stereotip reproducirati do naših dana.

Nova geopolitička konstelacija na važnom području *triplex confiniuma*, području dodira Istoka i Zapada, katolicizma, islama i pravoslavlja, Mediterana, Srednje Europe i Balkana, zainteresirala je europsku javnost, koja nakon novih kontinenata napokon otkriva i svoj tajanstveni Jugoistok: «njegov zapadni rub, s otocima od Istre do Krete postajao je iz godine u godinu sve zanimljiviji ne samo za dobronamjerne putnike i znanstvenike, nego i za oba vještajce koji su dolazili iz Venecije, Beča i, mnogo rjeđe, Carigrada te sve više iz metropola budućih velesila Velike Britanije, Francuske i Rusije»³.

Ostavština profesora Žarka Muljačića

Akademik Josip Bratulić, priređivač izdanja *Puti po Dalmaciji* iz 1984., nazvao je Žarka Muljačića, jednoga od osnivača zadarskog Filozofskog fakulteta 1956., talijanista i lingvista romanista svjetskoga glasa «najboljim fortisologom uopće»⁴. Dok su se životom i djelom padovanskog prosvjetitelja u Italiji dotad ponajviše bavili Arturo Cronia i Gianfranco Torcellan, kod nas se, nakon objavljivanja Fortisove korespondencije 1952. arhivskim istraživanjem i rekonstrukcijom njegova boravka u našim krajevima više od pola stoljeća vrlo intenzivno bavio upravo profesor Muljačić. Istražujući kulturna, književna i lingvistička prožimanja između dviju obala Jadrana (i dalje od mora!), obilazeći europske knjižnice i archive, otkrio je brojne dotad nepoznate podatke o Fortisovom životu i radu, iskustvima i susretima vezanima za putovanja istočnom obalom Jadrana. Rezultati dugogodišnjeg bavljenja svim aspektima Fortisovih književnih, kulturnih i emotivnih veza s našim ljudima i krajevima objavljeni su u monografijama *Putovanja Al-*

³ ŽARKO MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji* (1765-1791), Split, Književni krug, 1996, str. 13.

⁴ JOSIP BRATULIĆ, *Alberto Fortis i njegov Put po Dalmaciji*, u: ALBERTO FORTIS, *Put po Dalmaciji*, Zagreb, Globus, 1984, str V.

berta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791)⁵ i *Fortisološke studije*⁶. U njima je ukazao na intenzivne hrvatsko-talijanske kulturne veze, pogotovo dubrovačkih intelektualaca i književnika s talijanskim prosvjetiteljima, te na aktivnu i posredničku ulogu talijanske kulture u razvoju našeg prosvjetiteljstva i predromantizma.

Bogata znanstvena ostavština Žarka Muljačića svakako pruža poticaj na daljnja istraživanja arhivskih izvora i bogate korespondencije koja se čuva u europskim knjižnicama i muzejima, pogotovo u talijanskim i britanskim bibliotekama i arhivima (Biblioteca del Seminario u Padovi, British Library u Londonu), ali i u zadarskim knjižnicama. U zadnjem radu, *Nove spoznaje o životu i radu Alberta Fortisa (1741.-1803.)*, objavljenom u «Dubrovačkim horizontima» 2007. profesor Muljačić navodi da se, nakon više od pola stoljeća istraživanja, od objave prve studije sa zbirkom neobjavljenih pisama 1952., «broj dosad evidentiranih pisama iz Fortisove prepiske popeo na 1687 jedinica»⁷. Iako procjenu Artura Cronie koji spominje da je u Fortisovoj korespondenciji bilo «oko 10.000 pisama» Muljačić smatra pretjeranom, sigurno je da se još mnoga neotkrivena čuvaju širom svijeta i čekaju mlade istraživače da nastave započeta istraživanja.

Mediteranski itinerari i jadranska civilizacijska prožimanja

Još od epa o Argonautima Apolonija Rođanina, koji svjedoči o drevnim mediteranskim vezama, kulturnim susretima i razmjenama⁸, jadranska je obala bila prostor mitskih, ali i stvarnih civilizacijskih prožimanja. Istočna obala Jadranskoga mora od davnine je bila glavni pomorski prometni put koji je povezivao srednju Europu s istočnim Mediteranom, sjever Europe s jugom, posredujući saznanja, materijalnu ostavštinu i zapise o dugom trajanju povijesti i kulture putovanja. Prometnosti naše obale pogodovali su povoljni vjetrovi i morske struje, a pogotovo razvedenost s velikim brojem otoka, zaljeva i uvala, kamo su se brodovi mogli skloniti u slučaju nevremena. Od

⁵ ŽARKO MULJAČIĆ, op. cit. (1996).

⁶ ŽARKO MULJAČIĆ, *Fortisološke studije*, Split, Književni krug, 2011.

⁷ Ivi, str. 270.

⁸ IVAN PEDERIN, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991, str. 13.

klasičnih Grka, koji su često zalazili u Jadran do rimskog doba, čije se gospodarstvo i visoka urbana kultura također temeljila na plovidbi Mediteranom, cvjetala je trgovina pomorskim i kopnenim putevima duž jadranske obale. Istim se putevima širila klasična civilizacija i kultura, za koju je zanimanje ponovo poraslo u vrijeme humanističke renesanse u 15. stoljeću, kada su hodočasnici, zaustavljajući se u našim krajevima na proputovanju prema Svetoj Zemlji i natrag, dokumentirali i posredovali europskoj publici informacije o drevnim starinama. Od Danteovih vjernih opisa Pakla do Michelangelovih skica Slavoluka Sergijevaca u Puli, renesansni su intelektualci, umjetnici i putnici često boravili u Istri, gdje su dokumentirali, slikali, proučavali i opisivali antičke spomenike. Nakon zainteresiranih putnika 17. stoljeća, koji su iz Venecije prema Istoku (najčešće Grčkoj) putovali preko istočnojadranskih luka: Poreča, Rovinja i Pule, do Zadra, Šibenika i Splita, oblikujući sjevernoeuropski klasicizam, njihovim tragom nastavili su putopisci prosvjetiteljstva i romantizma, ponovo zainteresirani za klasičnu starinu, ali i lokalne prilike, običaje i način života stanovništva egzotičnih pokrajina na rubu civilizirane Europe. U drugoj polovini 18. stoljeća, u dinamičnom povijesnom kontekstu, obilježenom nadmetanjima turske sile na zalasku, mletačke moći u stagnaciji i austrijskih težnja u uzlaznoj putanji⁹, u ozračju prosvjetiteljstva i predrevolucionarnom zanosu Francuske revolucije, nastali su neki od najznačajnijih putopisa o našim krajevima. U potrazi za uzorima prošlosti i za nepoznatim predjelima svoga doba putuju umjetnici, graditelji i arheolozi, ljubitelji umjetnosti i starine na jug, na Mediteran, u kolijevke kulture i umjetnosti staroga vijeka. Paradigmatski je primjer putopisa *Put u Dalmaciju* (1774.) talijanskog putopisca i prosvjetitelja Alberta Fortisa (koji je barem pet od svojih 12 dokumentiranih putovanja jadranskom obalom od 1765. do 1791. započeo ili proveo upravo u Istri), ujedno i prvi znanstveni opis dalmatinske prirode i kulture¹⁰.

U potrazi za antičkom baštinom Istre i Dalmacije, na tragu drevnih Kolhiđana i na putu iz Italije za Grčku i Bliski Istok, u Pulu su, stoljeće prije

⁹ ROBERT MATIJAŠIĆ, *Putopisi i starinoznanstvo XVII. i XVIII. stoljeća na našoj obali*, «Nova Istra», Pula, br. 3 (1998), str. 122-132.

¹⁰ SVEIN MØNNESLAND, *Dalmacija očima stranaca*, Zagreb, Fidipid, Sypress, 2011, str. 10.

Fortisa, krajem lipnja 1675. doplovili Jacques Spon i George Wheler¹¹. Osim zbog prvog temeljitijeg opisa Dioklecijanove palače, bitni su i jer su prvi spomenuli morlačko stanovništvo dalmatinskog zaleđa. Stotinjak godina kasnije, prije posjeta Splitu, koji je rezultirao znamenitom monografijom o Dioklecijanovoj palači 1764., u Puli su boravili škotski arhitekt Robert Adam i njegov francuski kolega Charles Louis Clerisseau (iz Venecije su zaplovili 11. srpnja i u Split stigli 22. srpnja 1757.), ostavivši kao dokumente neobjavljene crteže¹². Istarskom obalom, na putu od Trsta do Dalmacije, plovio je početkom lipnja 1782. i francuski slikar Louis Francois Cassas, čije je 'slikovito putovanje' (*Voyage pittoresque de l'Istire et de la Dalmatie*) objavljeno u Parizu 1802., uredio i pripremio Joseph Lavallée. Fortisovim tragom, sličan itinerar slijedio je i Charles Yriarte (1832.-1898.), koji se 1874. zaputio iz Venecije, preko Trsta i Istre do Dalmacije i Crne Gore, u nastojanju da europskoj publici približi daleke obale Jadrana i još egzotičnije zemlje u kojima «živi ponosan narod, ratoboran i naočit...»¹³. U okvirima znanstvenih istraživanja ili u sklopu *grand toura*, na Mediteran sve do prvih desetljeća 20. stoljeća putovalo prvenstveno zbog umjetnosti i kulture, ali i radi konkretnih političkih i ekonomskih interesa u nedovoljno poznatim zonama na rubovima europskih carstava.

U očima europske prosvijećene javnosti stvarala se tako slika jadranske obale obilježene specifičnom mediteranskom kulturom, koja je bila proizvod povijesti i zemljopisa, posebnog načina života uz more, obilježenog glavnim djelatnostima: ribolovom i pomorstvom, uzgojem vinove loze i maslina. Uz valoriziranje antičkog supstrata i maritimnih pogodnosti, slikovitih krajolika i egzotičnih nošnji, naglašavala se razlika između stanovnika gradova na obali i divljih Morlaka iz unutrašnjosti. Putopisci krajolik doživljavaju izrazito romantičnim, najfrekventniji izraz koji koriste je „slikovito“, a Dalmacija se književno reprezentira kao mjesto susreta Zapada i Istoka, s jasnim primjesama orijentalne kulture¹⁴.

¹¹ LJUDEVIT KRMPOTIĆ (prir.): *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*, Hannover-Čakovec, 1997, str. 3.

¹² SONIA WILD BIČANIĆ: *British Travellers in Dalmatia 1757-1935, plus a little more about Dalmatia today*, Zaprešić, Fraktura, 2006.

¹³ CHARLES YRIARTE: *Istra & Dalmacija*, Zagreb, Antibarbarus, 1999.

¹⁴ SVEIN MØNNESLAND, op. cit., str. 14.

U sklopu šire europocentrične i orijentalističke perspektive, i naši su krajevi tako u europskoj kulturi i književnosti postali dio mita o (polu)divljem i egzotičnom graničnom području, a kulturne predodžbe i stereotipi stvoreni u izvještajima prvih putopisaca o našim krajevima reproduciraju se i danas. Jadran i Hrvatsko primorje u tom se kontekstu, zbog svojeg položaja i značaja mosta i raskršća kultura, pozicioniraju kao ključ Sredozemlja, mjesto susreta Istoka i Zapada, Rima i Bizanta, romanstva i slavenstva, kopna i mora, sredozemne urbanosti s balkanskom patrijarhalnošću, europskog humanizma s usmenom književnošću¹⁵. U europskim putopisima, čija je glavna funkcija bila kontinuirana redefinicija odnosa prema Istoku i Jugu, povijesti i kulturi, prevladava slika istočne jadranske obale kao stare kulturne pokrajine, rimskog, mletačkog i bizantskog emporija, te mosta prema kulturi Istoka, uz konstantnu reprodukciju cijelog niza stereotipa, među kojima prevladava mit o Morlacima.

Prekojadranske kulturne veze u putopisima prosvjetiteljstva

Prosvjetiteljsko filozofsko promišljanje ljudske slobode i građanskih prava kao temelja moderne Europe događalo se paralelno s političkom revolucijom koja je rušila prevladane institucije feudalizma, ali i s industrijskom revolucijom i razvojem kapitalizma, koji je u konačnici doveo do potrebe za imperijalnim širenjem u potrazi za sirovinama i novim tržištima. Novi politički kontekst, preslagivanje geostrateških odnosa i ekonomskih interesa pogodovali su razvoju znanstvenih istraživanja, zemljopisnim otkrićima i naglom porastu putopisne publicistike, koja je u obliku pisama povezala kulturnu i književnu Europu. Upravo je kultura pisma i tiska, uz aktivan društveni reformski angažman na povećanju općeg blagostanja i poboljšanju uvjeta života najširih slojeva stanovništva, definirala i povezala prosvjetiteljsku intelektualnu elitu kulturnih kritičara, vjerskih skeptika i političkih reformatora: «čisto, posebno i jednostavno pismo novinskih polemika i knjiga plelo je globalni pokret koji je i dalmatinske prosvjetitelje ujedinio u slavljenju različitosti, ali i kozmopolitskoj europskoj harmoniji pokreta».¹⁶

¹⁵ Cfr. IVAN PEDERIN, op.cit.

¹⁶ JOSIP VRANDEČIĆ, *Prosvjetiteljstvo u Dalmaciji*, Zbornik radova 8. međunarodnog skupa Dijalog povjesničara/istoričara, 2004, str. 119.

Nakon intenzivne kulturne razmjene u doba renesanse i baroka, zanimanje talijanskih pisaca za specifičnosti istočnojadranske kulture i civilizacije bitno se izmijenilo i poraslo u razdoblju demokratske prosvjetiteljske kulture. Kako ukazuje Mate Zorić, «traženje iskonske i čiste čovjekove prirode i vjera u društveni i moralni napredak, kojem je jedan od preduvjeta znanstveno poznavanje zanimljivih različitosti i pitoresknh običaja, a svakako i rusooovski bijeg iz umorne aristokratske sredine, pridonijet će u biti drukčijem pristupu hrvatskoj i uopće slavenskoj građi».¹⁷ U dinamičnom europskom kontekstu, u 18. je stoljeću porastao i interes venecijanskog prosvjetiteljsko-reformskog pokreta za novoosvojene krajeve i njihove žitelje s ove strane Jadrana, koji su dotad živjeli u velikoj bijedi pod turskom vlašću, iako puno bolja situacija nije bila ni u krajevima s venecijanskom administracijom. Izmijenjena geopolitička situacija nakon protuturskih ratova dala je novo značenje prekojadranskim posjedima, za koje su sve veći interes pokazivale i ostale europske sile. Modernistički projekt spoznaje, klasificiranja i premjeravanja svijeta obilježio je tako i venecijansko prosvjetiteljstvo, čija su reformska nastojanja i mapiranje novoosvojenog područja preuzetog od Turske nakon Karlovačkog (1699.) i Požarevačkog mira (1718.) svakako povezana s političkom i ekonomskom važnošću pokrajine u turbulentnom povijesnom kontekstu¹⁸.

Kako je kontrola trgovačkih puteva na istočnom Mediteranu, kao i pomorska dominacija na Jadranu postajala sve upitnija i sve manje profitabilna, javila se potreba da se preispita imperijalni potencijal i zemaljskih i pomorskih posjeda. Ta nova dimenzija političkih, ekonomskih i kulturnih interesa Venecije u Dalmaciji najbolje se iščitava upravo u putopisima prosvjetiteljstva, koji su otkrili i istražili dotad nepoznate aspekte unutrašnjosti prekojadranske pokrajine. Iako je ključna uloga Venecije na istočnom Mediteranu smanjena uslijed turskih osvajanja, dalmatinski posjedi su u 18. stoljeću čak i povećani, tako da je susjedna pokrajina postala fokus venecijanskog imperijalnog projekta: upravo su putopisi prosvjetiteljstva obnovili kulturološku viziju i civilizacijsku misiju Venecije u ekonomski i

¹⁷ MATE ZORIĆ, *Hrvatska i Hrvati u talijanskoj lijepoj književnosti*, u: Roić, Sanja (ur.): *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, Zbornik 9., Zagreb, FF Press, 2005, str. 7-135. str. 28.

¹⁸ Usp. NINO RASPUDIĆ, *Jadranski poluorijentalizam, Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb, Naklada Jurčić, 2010., str. 16.

socijalno zaostaloj Dalmaciji. Radi opravdanja imperijalnog jadranskog projekta trebalo je osmisliti civilizatorsku misiju kultiviranja zaostalih novoosvojenih područja, koja će ujedno omogućiti njihov gospodarski i kulturni razvoj, ali i korištenje ekonomskih potencijala.¹⁹

Prosvjetiteljska artikulacija ideje Europe, podijeljene na razvijeniji Zapad i manje razvijeni Istok, izvrsno se uklopila u razvoj venecijanske imperijalne perspektive prema istočnojadranskoj pokrajini. Putopisi prosvjetiteljstva otkrivaju tako ne samo administrativna sredstva, ekonomsku korist i političke svrhe Jadranskog carstva, već i način reprezentacije, artikulacije i elaboracije dalmatinskih tema i identiteta u skladu s kulturalnim perspektivama venecijanskog prosvjetiteljstva. U razvoju imperijalnog diskursa o Dalmaciji tijekom 18. stoljeća najvažnije je bilo stvaranje ideologije jadranskog imperija, koji je mapiranjem geografije zaostalosti opravdavao imperativne gospodarskog razvoja. Usko je za to vezano i formuliranje civilizacijske misije, u svrhu kultiviranja pretpostavljenog barbarizma dalmatinskih Morlaka²⁰.

Diskusija o prirodnim, kulturološkim i gospodarskim specifičnostima i perspektivama Dalmacije stvorila je široki jadranski forum, s bazama u Zadru, Splitu i Dubrovniku, jednako kao i u Veneciji i Padovi. Stvaranje prosvijećenog čitateljstva i razmjenu ideja potaknuo je i razvoj tiska, omogućivši ujedno pregovaranje i artikulaciju modernih nacionalnih ideologija. Do dalmatinske je periferije tijekom 18. st. intenzivno dopirao odjek europskih intelektualnih kretanja. Dalmatinsko je (i dubrovačko) prosvjetiteljstvo, unatoč političkome i gospodarskom zaostajanju Dalmacije, omogućilo intelektualno otkriće pokrajine u Veneciji i Europi općenito. Izraslo iz europskog intelektualnog pokreta, ipak je bilo prvenstveno okrenuto ekonomskim problemima i društvenim potrebama pokrajine, ukazuje Josip Vrandečić: «Dalmatinski prosvjetitelji, uglavnom školovani u Italiji, i po svom su povratku u provinciju pratili stasanje građanskih institucija u Europi utemeljenih na racionalističkoj filozofiji. U bibliotekama su se dalmatinskih *illuminata* među ostalim nalazili Humeovi, Rousseauovi i Vol-

¹⁹ LARRY WOLFF, *Venice and Slaves: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, 2001, str. 6.

²⁰ Ibidem, str. 7.

taiereovi radovi koji su postavili zahtjev za političkim suverenitetom naroda koje je slavna revolucija pretočila u institucije. Engleske prirodnjake, nizozemske fizičare i francuske prosvjetitelje dalmatinski su prosvjetitelji usvajali u nerevolucionarnoj formi talijanskog prosvjetiteljstva koje je radilo na *tihoj revoluciji*»²¹. U kontekstu europskog fiziokratskog pokreta i u skladu s idejama mirnih društvenih reformi, a na tragu civilizacijske misije prema morlačkom stanovništvu, prosvjetiteljstvo je u Dalmaciji praktičnu primjenu našlo u poticanju gospodarstva i modernizaciji poljoprivredne proizvodnje, ali i u borbi protiv neznanja, tradicionalnih predrasuda, zaostalosti i korupcije. U tu svrhu, po uzoru na europske, osnivaju se brojne akademije fiziokratskih znanosti (prva u Splitu 1767.), nakon čega se pokreću i gospodarske *ilirske akademije* u Zadru 1787. i Trogiru 1788. Brigu za gospodarsko uzdizanje i opću prosvjetu u cilju borbe protiv zaostalosti, pratila je i želja za duhovnim ujedinjenjem raznorodnog stanovništva, pa se kroz putopisnu i novinsku publicistiku mogu pratiti i procesi kreiranja regionalnih i nacionalnih identiteta.

Osim spomenute ključne uloge Alberta Fortisa u upoznavanju europskog čitateljstva s bogatstvom narodne kulture naših krajeva, vrlo je važna i njegova uloga posrednika između naših, talijanskih i njemačkih pobornika demokratskih ideja uoči i u toku Francuske revolucije, u vrlo dinamičnom povijesnom razdoblju. Fortis se intenzivno družio s najobrazovanijim suvremenicima s ove strane Jadrana, primjerice sa splitskim liječnikom i poligrafom enciklopedijskih ambicija Julijem Bajamontijem, koji mu je ujedno bio i neka vrsta tumača lokalne kulture, kao i sa dubrovačkim eruditom Mihom Sorgo-Sorkočevićem. Dalmatinski prosvjetitelji: eklektičari, enciklopedisti, moralni filozofi i nadasve fiziokrati, poput Julija Bajamontija, Ivana Banovca, Andrije Borellija, Ivana Garagnina, splitskog nadbiskupa, Ivana Lovrića, Ivana Mollera, Ivana Skakoca, pripadnika zadarske obitelji Stratico, Petra Nutrizia Grisogona, Radoša Antonija Michielija-Vitturija zasadili su prosvjetiteljske ideje, koje će naći svoju realizaciju u liberalizmu francuske Dalmacije, na hrvatsko tlo i upisali Dalmaciju u europsku kartu prosvjetiteljstva.²²

²¹ JOSIP VRANDEČIĆ, op. cit., str. 116.

²² Ibidem.

Fortisovo djelo – paradigmatički model putopisne literature

Fortisovo djelo danas čitamo kao paradigmatički model putopisne literature, otkrivanja i konstrukcije europskog Drugog i reprezentacije istočne jadranske obale kao egzotične Arkadije i ujedno dugo nestabilnog graničnog područja na rubu Europe s velikim neotkrivenim potencijalom. Putopis znanstven po stilu, rusooovski po ideologiji, odigrao je veliku ulogu u europskoj književnosti, posredujući mit o Morlacima kao kulturnu vrijednost i motiv putovanja. *Put po Dalmaciji* podsjetio je civiliziranu Europu da u njenom središtu postoji zaboravljen, nepoznat i egzotičan narod kakav su tražili filozofi povratka prirodi, a pjesma *Asanaginica* trebala je pokazati kako su i primitivni, civilizacijom nepokvareni narodi sposobni stvoriti vrhunska estetska djela.²³

Na taj način, Fortisova knjiga i njezini odjeci posredovali su u stvaranju i prenošenju ‘morlačkoga’ mita u europskoj kulturi i stvaranju stereotipa o prekojadranskim *dobrim divljacima* koji su se, velikim dijelom zahvaljujući i putopiscima koji su nakon Fortisa svaki put iznova ‘otkrivali’ naše krajeve, reproducirali do našeg vremena. Putopisom po Dalmaciji, nastalim u ozračju prosvjetiteljstva i otvorenom simpatijom prema prirodnom životu stanovnika morlačke Arkadije, Fortis je navijestio predromantizam. S druge strane, kao polihistor koji je živio u zadnjoj fazi prosvjetiteljstva, djelovao je i kao pobornik novih i pravednijih društvenih odnosa unutar svoje uže domovine (Mletačke Republike), koja se tada nalazila u dubokoj političkoj i gospodarskoj krizi: «Fortis je bio opredijeljeni ideolog, prosvjetitelj i reformator kojega nije zadovoljavalo isključivo znanstveno istraživanje: on je suosjećao s ljudima i situacijama koje su privlačile njegovu naučnu znatiželju, a konačni mu je cilj bio, u skladu s najboljim tendencijama njegova vremena, promjena svijeta koji je proučavao», ističe Mate Zorić.²⁴

Inovativni pristup proučavanju hrvatsko-talijanskih kulturnih veza nude recentne teorije postkolonijalne kritike, imagologije i mediteranskih kulturalnih studija. Interpretacijski model jadranskog (polu)orijentalizma, koji je, na tragu poznatih teorija Edwarda Saida predložio Larry Wolff i de-

²³ JOSIP BRATULIĆ, op. cit.

²⁴ MATE ZORIĆ, *Hrvatska i Hrvati u talijanskoj lijepoj književnosti*, u: Roić, Sanja (ur.): *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, Zbornik 9., Zagreb, FF Press, 2005, str. 35.

taljnije razradio Nino Raspudić, može biti koristan u analizi, ali smatramo da postkolonijalna kritika eurocentrizma ne bi smjela zanemariti pozitivne efekte i emancipacijski potencijal prosvjetiteljstva u afirmiranju modernih građanskih vrijednosti, aktivnom angažmanu na društvenom i ekonomskom razvoju kroz projekt afirmacije znanosti i obrazovanja radi prevladavanja tradicionalne zaostalosti.

Imagološka istraživanja, koja se bave slikom pojedine nacije u književnim djelima, omogućuju analizu nastajanja steretipa, odnosno dominantnih modela konstruiranja slike Hrvata/Morlaka u europskim putopisima. Refleksije europskih putnika o jadranskom prostoru, kao književne preinake interkulturnoga sučeljavanja, pripadaju književnim artikulacijama (nad)nacionalnog identiteta i alteriteta: u tu svrhu koriste se regionalni ili egzotični ambijenti, etnički stereotipizirani ustaljeni karakteri i povijesni materijal iz nacionalnoga nasljeđa²⁵. Putopisi kao književna reprezentacija interkulturnih kontakata te nacionalnih i etničkih stereotipa primarni su izvor imagoloških studija, koji se bave diskurzivnom i književnom artikulacijom kulturne razlike i identiteta²⁶. U tom kontekstu moguće je istraživati kako se kulturni identitet Hrvatske artikulirao u komunikaciji i kulturnom posredovanju europskih putopisaca, ali i kako se kulturni identitet moderne Europe formirao kao alteritet prema orijentaliziranim reprezentacijama istočnojadranske obale i njenog zaleđa. Imagološka analiza, naime, omogućava kritičko proučavanje ideoloških pretpostavki i reprezentacija nacionalnih karaktera u književnosti, pogotovo konstruiranih opreka između europskog Sjevera i Juga, Zapada i Istoka, centra i periferije, civiliziranog i primitivnog, modernog i tradicionalnog, razvijenog i nerazvijenog dijela kontinenta. Mediteranski studiji omogućuju istraživanje korijena kulturno-povijesnih prožimanja (pa i u putopisima prosvjetiteljstva) i iznalaženje ključnih sastavnica mediteranskog kulturnog identiteta u kontekstu zajedničke europske povijesti (i budućnosti), za razliku od uobičajenog isticanja kulturnih razlika.

²⁵ LEERSSEN, Joep, *Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru*, u DUKIĆ, Davor, BLAŽEVIĆ, Zrinka, PLEJIĆ POJE, Lahorka, BRKOVIĆ, Ivana (prir.): *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Zagreb, Srednja Europa, 2009, str. 83.

²⁶ Ibidem, str. 86.

Lokalna pak čitanja, reakcije i interpretacije Fortisovih putopisa (poput Lovrićeve polemike *Primjedbe o Putu o Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice iz 1776.*) ukazuju na moguće oblike samoreprezentacije, autopercepcije i konstrukcije identiteta u kulturnim prožimanjima prosvjetiteljskog razdoblja.

Fortisov boravak u Istri

Kao i većina europskih putopisaca, čiji su jadranski i mediteranski itinerari kretali uglavnom iz Venecije ili Trsta, i Fortis je, na putu prema Dalmaciji, redovito plovio uz istarsku obalu, pristajući u Rovinju ili Puli i usput posjetivši najzanimljivije prirodne i kulturne znamenitosti. Posebno su ga se dojmile drevne starine, antički spomenici u Puli, ali i prirodne osobitosti, poput kraških fenomena – spilja i fosila, koje je, kao pravi prosvjetiteljski prirodoslovac, revno proučavao.

Fortis je tijekom 12 dokumentiranih putovanja u Hrvatskoj i Sloveniji ukupno boravio tridesetak mjeseci. Njegovo najznačajnije djelo, *Viaggio in Dalmazia (1774)* nastalo je na osnovi građe prikupljene tokom najmanje tri putovanja (1765., 1770. i 1771.)

Iako je slavan postao po svojim putovanjima Dalmacijom, Fortis je od 1765. do 1791. nekoliko (a barem pet) puta, tijekom boravka u našim krajevima, posjetio i Istru, što je manje poznato, ali treba naglasiti da je upravo Istra bila prva postaja u sklopu Fortisova zanimanja za slavenski svijet! Ta su putovanja bila uglavnom tranzitnog karaktera, i iako su njihovi rezultati možda manje poznati od njegova boravka u tada mletačkoj i dubrovačkoj Dalmaciji (jer nažalost nisu objavljeni u obliku putopisa), imaju veliku važnost i za povijest hrvatsko-talijanskih kulturnih odnosa, ali i u razvoju ličnosti i interesa talijanskog prosvjetitelja, koji je, u višegodišnjem kontaktu s istarskim seljacima uočio socijalne nepravde, bijedu i zaostalost lokalnog stanovništva pod mletačkom vlašću i prihvatio ulogu kulturnog posrednika između naših krajeva i Europe. Već prvi susret s našim ljudima, koji su mu se učinili siromašni i grubi («rozzi abitanti») definirao je njegove buduće znanstvene interese i usmjerio prosvjetiteljski angažman s ciljem društvenih i ekonomskih reformi: kako ističe Josip Bratulić, svrha prosvjetitelj-

skog putopisca i jeste da opisujući upozorava, a upozoravajući popravlja ili bar nastoji popraviti ljude i svijet.²⁷

U tzv. *Londonskom rukopisu* iz 1771., izvještaju kojega je Fortis izdik-tirao za potrebe britanskog ambasadora u Veneciji Johna Strangea, ujedno i opunomoćenika njegovog glavnog mecene, škotskog lorda Johna Stuar-ta Butea (1713-1792), spominje se boravak u Puli, Valturi i na na brojnim lokalitetima na kvarnerskoj obali, sve do ušća rijeke Raše, u sklopu puta poduzetog u prvoj polovici 1765. godine, od Venecije do Pule, koji je Fortis iskoristio za istraživanje arheoloških i prirodoslovnih znamenitosti Istre.²⁸ Fortis je tada imao 23 godine, bio je siromašan i znatiželjan mladi redovnik augustinac koji nije mogao samostalno financirati svoja putovanja, već je putovanja morao organizirati ovisno o sredstvima svojih bogatih prijatelja i mecena. Prvi rad, koji ga je legitimirao kao perspektivnog mladog istraži-vača, objavio je tek godinu dana ranije, 1764.

O prvom boravku u Istri objavio je članak u venecijanskoj reviji *Giornale d'Italia spettante alla Scienza Naturale, e principalmente all'agricoltura, alle arti, ed al commercio*, u broju 3 od 20. srpnja 1765. Pretpostavlja se da je For-tis za putovanje u Istru iskoristio uskršnje ili neke druge praznike (pošto je izvještaj objavljen par mjeseci kasnije). U radu spominje zanimljiva zapa-žanja o istarskom kraju i ljudima: *...Delle osservanzioncelle da me fatte in Istria nono posso disporre, e se ancora fosse in mia liberta' di farle pubbliche, non vorrei usarne per ora....Direbbono, che io poteva a meno di farmi te-nere per Mago da' rozzi abitanti di quella Provincia...*" Iz spomenutog članka saznajemo da je u Istri Fortis lijepo primljen, svidjela mu se zemlja i ljudi: *... in Istria, dove sapete che io vissi cosi' perfettamente bene.....l'amicizia che io ho contratta, stando a Pola, colle Anticaglie...* O pozitivnim dojmovima go-vori i činjenica da je u Istri i o Istri napisao barem 10 (sačuvanih) pisama²⁹.

Za razliku od kraćih kasnijih boravaka 1770. i 1771., Fortis se u Istri ti-jekom prvog boravka 1765. vjerojatno zadržao duže, jer u zapisima koristi glagol *vivere (...del mio soggiorno in Istria, dove sapete che io vissi cosi' per-fettamente bene)*. Boravak u Istri i komunikacija sa «priprostim stanovni-

²⁷ JOSIP BRATULIĆ, op. cit., str. XV.

²⁸ ŽARKO MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa u Istru*, Rad Centra HAZU u Zadru, 1978.

²⁹ ŽARKO MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa u Istru*, u: *Fortisološke studije*, str. 156.

cima» pomogli su mu da savlada osnove hrvatskog jezika, što je bilo neophodno za daljnja istraživanja istočne obale Jadrana, a naknadno se, u Rimu i Veneciji informirao i o povijesti, zemljopisu, kulturi i gospodarstvu krajeva s ove strane Jadrana.

Ponovo je Alberto Fortis u Istri, točnije u istarskom Novigradu i okolici, boravio u proljeće 1770. godine, u društvu engleskog sveučilišnog profesora i agronoma Johna Symondsa i napuljskog profesora botanike Dominika Cirilla na povratku sa znanstvenog istraživanja Cresa i Lošinja, o čemu izvještava u *Londonskom rukopisu*: spominje obilazak poznate jame u Brtonigli, koja ga se duboko dojmila i čije ljepote uspoređuje s katedralama u Milanu i Orvietu, te hvali gostoprimstvo grofa Riga.

U jugozapadnoj Istri, konkretno u Puli i Rovinju boravio je i godinu dana kasnije, od 5. do 11. lipnja 1771, u društvu prijatelja i mecena Fredricka Augustusa Herveya, lorda i anglikanskog biskupa i njegova sina (koji su prije toga dva mjeseca, s crtačem Michaelom Shanahanom obilazili Istru i razgledavali kraške špilje, čekajući ga). Fortis je iz Venecije krenuo 4. lipnja i zahvaljujući povoljnom vjetru za samo 13 sati stigao u Rovinj. U Pulu je brodom stigao 6. lipnja, tu se našao s prijateljem Herveyem te ponovo razgledao Arenu, Augustov hram, Slavoluk Sergijevaca i ostale rimske građevine. Zbog informacije o karanteni na Cresu i Lošinj i o erupciji Vezuva odustali su od planiranog puta i krenuli iz Rovinja za Anconu, te odatle preko Rima za Napulj i obilazak Vezuva, nakon čega su se ukrcali na brod za Dalmaciju. Prije toga, jašući su obišli fojbe u rovinjskom zaleđu, između Lovreča i Svetvinčenta. U prvom pismu Londonskog rukopisa Fortis spominje i izvor sumporne vode kraj špilje Sv. Stjepana između Motovuna i Buzeta, rudnik katrana kod kaštela Vrh, crno vulkansko kamenje na obroncima Učke i rudnik ugljena kod Labina.

Četvrti put Fortis je posjetio područje na granici Istre i Slovenskog primorja u proljeće 1777, putujući cestom iz Trsta za Ljubljanu. Posljednji poznati Fortisov boravak u našim krajevima bio je u veljači 1791., kada je, zbog vremenskih nepogoda i jakog vjetra, neplanirano posjetio neke dalmatinske otoke i sjeverozapadnu Istru, odnosno Poreč. Osim što omogućuju rekonstrukciju putovanja europskih prosvjetitelja po našim krajevima, smatramo da bi daljnja istraživanja Fortisova boravka u Istri mogla dovesti do novih spoznaja o širenju prosvjetiteljskih ideja i u ovoj regiji, koja je i zemljopisno i kulturno-povijesno bila najbliža Veneciji.

Fortisovim stopama - mediteranski kulturno-književni itinerari

U radu smo ukazale da je Fortisov *Put po Dalmaciji*, kao paradigmatički tekst koji je otkrio naše krajeve europskom čitateljstvu, bio inspiracija mnogim kasnijim putopiscima, koji su krenuli njegovim tragom u otkrivanje istočnojadranskih obala. Nakon Charlesa Yriartea i Hermanna Bahra, koji su na svoja jadranska putovanja krenuli Lloydovim parobrodima, Fortisovim stopama putuju moderni turisti, ali i suvremeni putopisci. Alessandro Marzo Magno, slijedeći Fortisov itinerar, proputovao je dalmatinsku obalu i otoke, promišljajući kulturno-povijesne korijene zajedništva i razlika koje povezuju jadranske obale i narode na početku 21. stoljeća, nakon kraha velikih imperija, totalitarnih ideologija i nacionalističkih narativa koji su ih sukobljavali, usprkos zajedničkom mediteranskom identitetu. Zanimljiva je autorova konstatacija o graničnom svijetu u kojem se mediteranska civilizacija i danas susreće s dinarskim planinama i gdje je, i nakon dva stoljeća, moguće uočiti neke od karakteristika koje je zabilježio Fortis!³⁰

Fortisološke studije nude i nove mogućnosti interpretacije i valorizacije bogate kulturno-povijesne baštine, materijalne i nematerijalne, pogotovo u kontekstu razvojnih inicijativa kulturnog turizma i unapređenja međunarodnih kulturnih odnosa.

U okviru kolegija *Putopisi i turistički itinerari* na Interdisciplinarnom studiju Kultura i turizam pulskog Sveučilišta studenti su osmislili novi mediteranski kulturno-književni itinerar *Fortisovim stopama*. Predloženo je da se ruta koja bi pratila itinerar Fortisovih putovanja projektira kao Europski kulturni itinerar: radi se o rutama koje prolaze kroz jednu ili dvije zemlje ili regije, a organizirane su na temu čiji je povijesni, umjetnički ili društveni interes očigledno europski. Cilj projekta bio bi dati zajedničkom europskom i mediteranskom kulturnom identitetu veći vizibilitet i poštovanje, očuvati i valorizirati europsku kulturnu baštinu u funkciji poboljšanja kvalitete života, održivog društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja te unapređenja interkulturnog dijaloga.

U tom smislu, vjerujemo da bi se višestoljetna kulturna prožimanja dviju obala Jadrana, predstavljena i Fortisovim putopisima, mogla na atraktivan

³⁰ ALESSANDRO MARZO MAGNO, *Il leone di Lissa, Viaggio in Dalmazia*, Milano, Saggiatore, 2003, str. 16.

način reinterpretirati i valorizirati u kontekstu aktualnih eurointegracijskih procesa i međunarodnih projekata u vidu konkretnih Europskih kulturnih ruta, odnosno Mediteranskih kulturno-književnih itinerara.

Zaključak

Znanstveni skup posvećen profesoru Žarku Muljačiću (1922-2009), jednom od najznačajnijih svjetskih fortisologa (ili, riječima Josipa Bratulića: najboljem fortisologu uopće!) potaknuo nas je na novo čitanje hrvatsko-talijanskih kulturnih veza u putopisima prosvjetiteljstva. Fortisov *Put po Dalmaciji* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774) proučavao se uglavnom u kontekstu ključne Fortisove uloge europskog posrednika hrvatske i južnoslavenskih kultura 18. stoljeća, u univerzalnoj recepciji *Hasanaginice* i otkrića Morlaka kao živućeg rusooovskog mita, ali i promicatelja prosvjetiteljskih ideja u našim krajevima. U međuvremenu, recentne teorije postkolonijalne kritike, imagologije i mediteranskih kulturalnih studija, uz interpretacijski model jadranskog (polu)orijentalizma ponudile su inovativni pristup hrvatsko-talijanskim kulturnim temama i odnosima. U tom kontekstu, Fortisovo djelo čita se kao paradigmatički model putopisne literature, otkrivanja i konstrukcije europskog Drugog i reprezentacije istočne jadranske obale kao dugo nestabilnog graničnog područja na rubu Europe. Ipak, mislimo smo da postkolonijalna kritika eurocentrizma ne bi smjela zanemariti pozitivne efekte i emancipacijski potencijal prosvjetiteljstva u afirmiranju modernih građanskih vrijednosti, aktivnom angažmanu na društvenom i ekonomskom razvoju kroz projekt afirmacije znanosti i obrazovanja radi prevladavanja tradicionalne zaostalosti. Kroz imagološka istraživanja putopisa prosvjetiteljstva moguće je istražiti kako se kulturni identitet Hrvatske artikulirao u komunikaciji i kulturnom posredovanju europskih putopisaca, ali i kako se kulturni identitet moderne Europe formirao kao alteritet prema orijentaliziranim reprezentacijama istočnojadranske obale i njenog zaleđa. Tragom znanstvene ostavštine profesora Žarka Muljačića nastojale smo ukazati na još uvijek otvorena pitanja i na mogućnosti nastavka fortisoloških studija i arhivskih istraživanja. Smatramo da je potrebno dodatno istražiti i manje poznate i dosad zanemarene faze Fortisova stvaralaštva i života, poput njegovih putovanja i boravka u Istri. Fortisološke studije nude ujedno i nove mogućnosti interpretacije i valorizacije vrijedne zajedničke prekojadranske kulturno-povijesne baštine, materijalne

i nematerijalne, pogotovo u kontekstu razvojnih inicijativa kulturnog turizma i unapređenja prekogranične suradnje kroz Europske kulturne rute i Mediteranske itinerare.

TRAILING FORTIS - CROTIAN-ITALIAN CULTURAL RELATIONS IN THE ENLIGHTENMENT TRAVELOGUES

In the long and rich history of cultural relations between neighboring Adriatic coasts, Enlightenment, as a cosmopolitan European cultural movement of intellectuals aimed at social reform and scientific revolution (which followed the industrial and political revolution), marked the beginning of the creation of a modern civil society and of the engagement on the development of backwarded traditional structures. The active and mediating role of Italy in the development of advanced Enlightenment democratic ideas pointed out already Žarko Muljačić, emphasizing the work of travel writer Alberto Fortis. Inspired by the valuable scientific legacy of the famous *fortisologist*, in this paper we tried to investigate how the dynamic historical context, marked by contests of declining Turkish force, Venetian power in stagnation and Austrian ambitions on the rise, allowed intensive communication, cultural exchange and reflection of European intellectual movement on the eastern Adriatic coast, where, after anti-Turkish wars and territorial expansion, opposed culturally different societies of Dalmatian communes and liberated hinterland.

KEYWORDS: Alberto Fortis, travelogues, Enlightenment, Croatia, Italia, cultural relations

BIBLIOGRAFIJA

- BADURINA, NATKA: *Hrvatska-Italija: stoljetne veze: povijest, književnost, likovne umjetnosti*, Zagreb, Most, 1997.
- DUKIĆ, DAVOR, BLAŽEVIĆ, ZRINKA, PLEJIĆ POJE, LAHORKA, BRKOVIĆ, IVANA (prir.): *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Zagreb, Srednja Europa, 2009.
- FORTIS, ALBERTO: *Viaggio in Dalmazia*, Venezia, 1774.
- FORTIS, ALBERTO: *Put po Dalmaciji*, Zagreb, Globus, 1984.
- GRUPA AUTORA: *Hrvatska i Europa, Barok i prosvjetiteljstvo*, Zagreb, Školska knjiga, 2003.
- KRMPOTIĆ, LJUDEVIT (prir.): *Spon, Adam, Cassa i Lavallée u Hrvatskoj*, Hannover-Čakovec, 1997.
- MARZO MAGNO, ALESSANDRO: *Il leone di Lissa*, Milano, Il Saggiatore, 2003.
- MATVEJEVIĆ, PREDRAG: *Mediterranski brežvijar*, Zagreb, VBZ, 2007.
- MØNNESLAND, SVEIN, *Dalmacija očima stranaca*, Zagreb, Fidipid, Sypress, 2011.
- MULJAČIĆ, ŽARKO: *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791)*, Split, Književni krug, 1996.
- MULJAČIĆ, ŽARKO: *Fortisološke studije*, Split, Književni krug Split, 2011.
- PEDERIN, IVAN: *Putopisi prosvjetiteljstva*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, br. 38 (28)/1999.
- PEDERIN, IVAN: *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991.
- RASPUDIĆ, NINO: *Jadranski poluorijentalizam, Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb, Naklada Jurčić, 2010.
- VENTURI, FRANCO: *Settecento riformatore, V, L'Italia dei lumi (1764-1790)*, Torino, Einaudi, 1987-1990.
- WOLFF, LARRY: *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, 2001.
- WOLFF, LARRY: *Venice and the Slavs of Dalmatia, The Drama of the Adriatic Empire in Venetian Enlightenment*, "Slavic Review", Vol. 56, No. 3 (Autumn, 1997), pp. 428-455.
- ZORIĆ, MATE: *Hrvatska i Hrvati u talijanskoj lijepoj književnosti*, u: Roić, Sanja (ur.): *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, Zbornik 9., Zagreb, FF Press, 2005, str. 7-135.
- WILD BIČANIĆ, SONIA: *British Travellers in Dalmatia 1757-1935, plus a little more about Dalmatia today*, Zaprešić, Fraktura, 2006.
- YRIARTE, CHARLES: *Istra & Dalmacija*, Zagreb, Antibarbarus, 1999.